

DIE STIGTING VAN PRETORIA

Voordat daar iets gesê word oor die stigting, net 'n paar aanhalings i.v.m. Pretoria.

(a) „Een van die uitvloeisels van hierdie eenheidstrewes was die stigting van Pretoria as 'n sentrale middelpunt en as hoofstad waartoe hy (M. W. Pretorius) in Augustus 1853 die eerste stoot gegee het.” (1)

(b) „Die moeilikheid was so groot dat in dieselfde memorie hul selfs voorgestel het om vier distriksrade te vorm wat dan eenmaal per jaar „op zekeren gezetten tyd by elkanderen zullen komen op het Middepunt van het Republiek.” (2)

(c) „Elke dorp het hom volkome onafhanklik teenoor elke ander geag, sodat van groter eenheid soos gesimboliseer in 'n sentrale setelplaas, waarvandaan leiding vir die gebied kon uitgaan, geen sprake was nie.” (3)

(d) „In Augustus 1854 besluit hy 'n vyfde gemeente te stig in die sentrum van die vier en 'n kerk te bou, waarop die plaas uitgesoek word deur M. W. Pretorius aangekoop.” (Die „hy” in die aanhaling is Ds. van der Hoff. (4)

(e) „Men is overeengekomen 'n nuwe stad aan te leggen en dezelve ter gedachtenis aan de overleden generaal Pretorius te noemen: Pretoriusstad” en 'n paar reëls verder, „Het is een der schoonste streken dezer gewesten, gelegen aan Derdepoort, in 't midden der Republiek.” (5)

Na aanleiding van bogenoemde aanhalings is die menings nie dieselfde nie. **Was die eenheidstrewes van die bevolking van die Z.A.R. of die feit dat die nuwe dorp die aangewese middelpunt in die Republiek sou wees of dat die plase waarop die nuwe dorp sou aangelê word hulle aardrykskundig besonder goed geleë het vir die aanlê van 'n dorp, die vernaamste beweegredes vir die stigting van Pretoria?**

Met die dood van A. H. Potgieter en A. W. J. Pretorius in die vyftiger jare was daar in die Z.A.R. wel 'n eenheidstrewes maar dit was nog nie so sterk dat die volk hulle agter een leier geskaar het nie. Intendeel soos reeds aangehaal, was daar 'n onafhanklikheidsgevoel tussen dorpe sodat daar geen sprake van 'n sentrale setelplaas op hierdie tydstip was nie. Potchefstroom was die oudste dorp in die Z.A.R. en het gevoel dat hulle aanspraak kan maak as hoofstad. Lydenburg weer was nader aan die see en officieel ook die hoofstad. (6), alhoewel nie sentraal geleë nie. Met hierdie wete probeer M. W. Pretorius en Piet Potgieter die volk versoen met die idee van 'n sentrale bymekaarkomplek vir die Volksraad (7), maar te Lydenburg word die idee verwerp. (8)

Pretoria was ook nie die middelpunt van die Republiek nie alhoewel dit nader vir die Lydenburgers en Soutpanbergers was as Potchefstroom. Die middelpunt moet aardrykskundig naby die teenswoordige Warmbad wees op dieselfde Suiderbreedte as Lydenburg.

Die stigting van Pretoria en wel op plase wat M. W. Pretorius van J. J. P. Prinsloo en A. van der Walt gekoop het, **was hoofsaaklik toe te**

skrywe aan die aardrykskundige eienskappe van die plase. ⁽⁹⁾ Nog voordat die Trekkers hulle permanent in die Transvaal kom vestig het, toe Mziligazi van Tsjaka weggevlug het, het Mziligazi die omstreke van Pretoria gekies as verblyfplek omdat die omgewing homself geleen het as vesting met sy natuurskoon, baie water en berge. Silkaats moes op sy beurt egter eers die Bakwenas van hierdie verblyfplek verjaag omdat die Apiesrivieroewers vir hulle ook die aangewese verblyfplek was. Minder belangrike stamme soos die Mapokkers het Mziligazi nie verjaag nie en hulle kon suid-wes van die teenswoordige Pretoria bly woon.

Mziligazi, of soos die Boere hom genoem het Silkaats, het sy krale op die teenswoordige Meintjieskop gehad en sy water uit die Apiesrivier gekry. „Van Meintjieskop se plato het Mziligazi sy impi's uitgestuur noord en wes en die verwoesting aanskou, asook die aanleg van sy eie werke.” ⁽¹⁰⁾

Hierdie rustige verblyfplek het vir Silkaats later te gevaarlik geword toe Dingaan die opvolger van Tsjaka, besluit om Silkaats te straf vir sy ontrou aan die Zoeloe-nasie en 'n impi teen Silkaats uitgestuur het. Om sy eie vel dus te red het hy noodgedwonge die omstreke van die Apiesrivier vaarwel gesê en verhuis na Groot Marico waar hy die stamme Mosega en Kapain aangelê het.

Vir die Potgieter-Trek wat hulle te Potchefstroom en omgewing gevestig het na die slag van Vegkop, was die verskuiwing van Silkaats na Marico voordelig, nie alleen omdat die gevaar van rooftogte daardeur verminder het nie, maar ook omdat dit nuwe woonplek vir die Trekkers gebied het.

Die eerste blanke bewoners van die Apiesrivier-omgewing was Gerhardus Stephanus Bronkhorst met sy vrou Anna Susanna (geb. Minnaar) wat in 1834 uit die distrik Graaff-Reinet saam met A. H. Potgieter getrek het en Lukas Bronkhorst met sy huisgesin. Hierdie twee broers het in 1842 die plaas Elandspoort aangelê en „besluit om daar te gaan woon, omdat die water vir hulle so mooi was en die saageleentheid hulle ook toegelag het. Hulle het met erns hulle toegelê op die uithaal van 'n watervoor en die bou van die eerste hartbeeshuise.” ⁽¹¹⁾

Die opstal van G. S. Bronkhorst het gestaan waar die teenswoordige spoorbrug na Lourenco Marques die Apiesrivier sny terwyl L. Bronkhorst hoër op in die poort naby die Fontein se oog vir hom 'n aanleg gemaak het. In 1842 is Maria Jacoba, 'n dogter van G. S. Bronkhorst, aan Mooirivier met Philippus Carel Minnaar getroud en het die jong egpaar hulle ook in die onmiddellike nabyheid van G. S. Bronkhorst op Elandspoort gevestig. ⁽¹²⁾

Die naaste bure van die Bronkhorst-familie was Andries Beetge, 'n swaer van G. S. Bronkhorst, wat op Garsfontein gewoon het en Piet Smit in Daspoort. ⁽¹³⁾

In 1845 het G. S. Bronkhorst met sy skoonseun P. C. Minnaar saam met A. H. Potgieter na Ohrigstad versit. G. S. Bronkhorst het egter malaria opgedoen te Ohrigstad sodat die familie na sy dood weer besluit het om na Elandspoort terug te keer. Lukas Badenhorst het nie saamgetrek na Ohrigstad nie en met die terugkeer van weduwee Bronkhorst en P. C.

Minnaar na Koedoespoort, was hy nog besig met plant en saai terwyl sy huis maar net 'n skerm was. ⁽¹⁴⁾

In 1844 was die Apiesrivier sterk, en het op plekke „vry diep geloop. Die bron was oop en omring van wilde boskasje van varens en bome.” Die vallei van die Apiesrivier was 'n „lusoord, mooi van natuur en geseën met 'n lieflike klimaat en baie water.” „Die bulte en vlaktes na die ooste en weste toe was net so ruig begroei met soet- en kameeldoring en ander bome,” terwyl die middelste gedeelte van die teenswoordige stad „bontveld” was. Hierdie „bontveld” met sy oop kolle tussen die bome het aan die omgewing 'n „parkagtige voorkoms,” gegee terwyl die „wagenbietjie en die wit buffelpeer bloesems in die somer die lug oorlaai het met heerlike geure.” ⁽¹⁵⁾

Hierdie vrugbare vallei het na 1844 nog meer intrekkers gekry. Die linkeroewer van Apiesrivier (met die stroom af gesien) was nog onbewoon en hier het veldkornet Andries van der Walt hom teenoor die Bronkhorst weduwee en P. C. Minaar gaan vestig in die omgewing van die teenswoordige Spoorwegstasie en die „Belgrave Hotel.” ⁽¹⁶⁾

Na die slag van Boomplaas in die Oranje Vrystaat (1848) het A. W. J. Pretorius terug gekeer na die Transvaal na sy plaas langs die Magaliesberge. Saam met hom het 'n trek van Voortrekkermense uit die Vrystaat uit Ohrigstad en Natal, „wat mekaar êrens op die Hoëveld getref, en saam hierheen gekom het, om te woon — die Fouries, Smits, Minnaars, Vermeulens, van Rensburgs, Prinsloos en Pretoriuse,” gekom. ⁽¹⁷⁾

Die meeste van hierdie nuwe intrekkers, behalwe die Fouries, wat op Wildebeeshoek gaan woon het, het hulle langs die Apiesrivier neergelaat en daar bly woon saam met die Bronkhorst-familie, die Minnaars, van der Walts, du Preez wat saam met A. van der Walt hom naby die teenswoordige dieretuin gevestig het, en Piet Smit van Daspoort.

Koedoespoort en Daspoort het in 1848 dus heelwat bewoners gehad en dit was mense wat A. W. J. Pretorius grotendeels na die geweste gebring het.

Aangesien A. W. J. Pretorius nie te ver van Koedoespoort en Daspoort op sy plaas „Grootplaas” gewoon het nie en sy seun M. W. Pretorius, wat op Kalkheuvel gewoon het, die bewoners van Koedoespoort en Daspoort ook goed geken het, kon ons verwag dat die Apiesrivier-bewoners ondersteuners van die Pretoriuse was. Waar A. H. Potgieter reeds 'n paar dorpe in die Transvaal gestig en na hom vernoem het, het daar die idee posgevat dat A. W. J. Pretorius ook 'n dorp moes stig en na hom moes vernoem. Met die dood van A. W. J. Pretorius, het die idee sterker geword en toe die Kommissieraad te Rustenburg in 1853 aanbeveel „om de zittings-plaatz der Volksraad te bepalen in het midden des Lands, derwyl tot grooter gemak der geheele bevolking strekken zou,” ⁽¹⁸⁾ het M. W. Pretorius nie gras onder sy voete laat groei om met die Apiesrivier-bewoners te onderhandel nie. Aangesien die gebied toe alreeds dig bewoon was en die omgewing hom so goed geleen het vir die stigting van 'n dorp, koop M. W. Pretorius die twee halwe plase Koedoespoort en Daspoort

van J. J. P. Prinsloo en A. van der Walt vir die bedrag van 8000 Rds. Die saak was nou om by die Volksraad, wat sy sitting te Lydenburg sou hê, verby te kom ⁽¹⁹⁾.

Die brief van M. W. Pretorius aan die Volksraad te Lydenburg meld dat dit 'n aansoek was van die publiek om 'n sentrale setelplaas vir die Volksraad te kry maar dit is op sy eie inisiatief dat Koedoespoort en Daspoort gekies is, waar talle mense gewoon het wat deur A. W. J. Pretorius daarheen gebring is. ⁽²⁰⁾.

Die brief vra ook om die naam van die dorp „aan ons te late,” ⁽²¹⁾ want Lydenburg kan dalk oor 'n ander naam besluit indien hulle wel die stigting sou goedkeur.

Die Lydenburgers en bewoners van die benede Apiesrivier het egter nie vir die stigting van 'n dorp gevoel nie maar aangesien die sieletal van Koedoespoort, Daspoort en omgewing dit toegelaat het, word daar te Rustenburg deur Ds. van der Hoff en sy Kerkraad besluit (op 7 Junie 1854) om „eene afsonderlyke gemeente te stigting op de aangekochte plaats Elandspoort.” ⁽²²⁾

Die verhouding tussen Ds. van der Hoff en M. W. Pretorius was in 1853-1854 besonder goed en as ons aanneem dat Ds. van der Hoff die naam *Pretoria-Philadelphia* gegee het, moet ons ook aanneem dat M. W. Pretorius reeds in 1853 vir Ds. van der Hoff in sy vertrouwe geneem het oor die moontlike stigting van 'n dorp.

Pretoria is dus nie gestig om as setelplaas van die Z.A.R. te dien nie maar is gestig as gemeenteplaas, omdat die Volksraad in 1853 nog nie die behoefte van 'n sentrale „Zetelplaas” wou insien nie. Indien die sieletal vir 'n gemeenteplaas dit ook nie regverdig het nie sou die Volksraad in 1854 dit stellig ook nie goedgekeur het nie en as A. W. J. Pretorius die „Fourie-Trek” in 1848 nie na Koedoespoort en Daspoort gebring het nie, sou daar nie genoeg „siele” of getalle vir 'n gemeenteplaas gewees het nie.

Pretoria is wel gestig op die inisiatief van M. W. Pretorius en met die hulp van Ds. van der Hoff en andere maar dit sou ook nie kon gebeur het as Koedoespoort en Daspoort hulle aardrykskundig nie so goed geleen het vir die aanlê van 'n dorp nie.

Die idee van 'n hoofstad by die stigting van Pretoria is ook foutief. Welliswaar word petisies aan die regering gestuur waarin gevra word dat „ons Hoofstad meer in 't dikste midden van de bevolking mag zyn, en niet op het uithoek waar het nie kan beskermd worden,” ⁽²³⁾ maar met die offisiële goedkeuring tot die stigting van Pretoria as dorp, ⁽²⁴⁾ te Potchefstroom, word daar hoegenaamd niks van melding gemaak dat Pretoria enigiets anders as 'n dorp sal wees nie.

In die grondwet van die Z.A.R. van 1858 word Potchefstroom die hoofstad en hierdie bepaling is nooit gedurende die Boerebewind in die Z.A.R. tot 1899 verander nie. ⁽²⁵⁾ Pretoria het wel in 1858 volgens Art. 17 van die Grondwet „De Zetel van het Gouvernement” geword, ⁽²⁶⁾ en is in 1877 deur Shepstone en die Engelse bestuur tot 1881 aanvaar as die hoofstad van die

Z.A. Republiek, maar volgens wetgewing van die Z.A.R. het Pretoria nie die hoofstad geword nie. ⁽²⁷⁾

Vanaf 1902 tot 1910 is Pretoria weer deur die Engelse Bewind as die Hoofstad beskou maar eers met die Unie Grondwet van 1910 het Pretoria by wetgewing die Administratiewe hoofstad van die Unie van Suid-Afrika geword, ⁽²⁸⁾

—R. Peacock.

- (1) *Die Stadsraad van Pretoria: Eeufeesalbum*, p.9.
- (2) Pieterse, J. J.: *Die geskiedenis van Pretoria tot 1877*, p.17, en R,771/55.
- (3) Pelzer, Dr. A. N.: *Wordingsjare. Deel I*, p.143.
- (4) Wypkema, A.: *Munisipaliteite van Transvaal. Hoofstuk VII* p.3.
- (5) Preller, G. S.: *Ou-Pretoria. p.50, na aanleiding van 'n koerantberig in „De Zuid-Afrikaan” van 17 Okt. 1853.*
- (6) *Sien Wichmann, Dr. F. A. F.: Wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek 1838-1860. p.45. uit die Argiefjaarboek vir S.A. Geskiedenis 1941 Deel II, en Pelzer, Dr. A.N.: Wordingsjare Deel I p.143 en p.146. Ook Engelbrecht, Dr. S.P.: Geskiedenis van die Ned. Herv. Kerk van Afrika p.99.*
- (7) *Kommissieraadsbesluit Art. 50 van Aug. 1853 te Rustenburg.*
- (8) *Volksraadnotule Art. 80 van 19 Sept. 1853 te Lydenburg.*
- (9) *Lees ook Pelzer, A. N.: Wordingsjare. Deel I p.143, waar die skrywer meld dat die plase hulle uitmuntet sou leen vir die aanlê van 'n dorp.*
- (10) *Preller, G. S.: Ou-Pretoria, p.p.18-29 en „Ons Vaderland,” 10 Okt. 1930 — spesiale uitgawe i.v.m. die viering van die verhoging van die Transvaalse Universiteitskollege tot die Universiteit van Pretoria.*
- (11) *Preller, G. S.: Voortrekkermense. Deel IV p.137. (Herinnerings van Maria Jacoba Minnaar geb. Bronkhorst).*
- (12) *Ibid p.138. Lees ook Bylaag III in Preller se Dagboek van Louis Trichardt waar Bronkhorst genoem word, maar daar is sy voorletters J. G. S. Bronkhorst alhoewel in Voortrekkermense IV van Preller sy voorletters net G. S. Bronkhorst aangegee word.*
- (13) *Ibid. Sien ook R. Peacock: Die Geskiedenis van Hercules p.3.*
- (14) *Preller, G.S.: Ou-Pretoria. p.13.*
- (15) *Ibid p.14. Herinneringe van Maria Jacoba Minnaar (geb. Bronkhorst in 1915).*
- (16) *Ibid en Stadsraad van Pretoria: Eeufeesalbum p.15.*
- (17) *Preller, G. S.: Ou-Pretoria p.9.*
- (18) *Kommissieraadsbesluit Art. 50 te Rustenburg 9 Aug. 1853.*
- (19) *Lees ook in Pretoriana, Deel II Nr. I. Die artikel van Dr. van Rooyen: Pretoria is nie gestig om as Regeringsetel te dien nie.*
- (20) *William Skinner en Lewis Devereux was ook deur A. W. J. Pretorius na Grootplaas gebring om sy woonhuis te bou—Ou-Pretoria p.43.*
- (21) *S.A. Argiefstukke: Transvaal Nr. 2 p.445 + V.R. 3/10/53.*
- (22) *Die Volkstem 10 Okt. 1930—Artikel van Prof. Dr. S. P. Engelbrecht.*
- (23) *Pelzer, A. N.: Wordingsjare, Deel I p.143.*
- (24) *V.R.B. 16 November 1855 Art. 70 te Potchefstroom.*
- (25) *De Locale Wetten der Z.A.R. 1849-1885 en bygaande uitgawes tot 1899.*
- (26) *De Locale Wetten der Z.A.R. 1849-1885, p.36 en Stadsraad van Pretoria: Eeufeesalbum, p.11.*
- (27) *Sien ook die Brosjure-Pretoria gesamentlik deur die Pretoriase Publisiteitsvereniging en die S.A. Spoorweë uitgegee en gedruk deur die Cape Times Bpk. Kaapstad, Suid-Afrika 1948. bl. I waar aangehaal word „Pretoria was dus altyd 'n hoofstad en sy inwoners het steeds vorentoe gestrewe.”*
- (28) *Lees ook: Pretoriana Deel II No. 3: J. M. H. van Aardt: Vier Bestuursvorme binne een Dekade II waar verwys word na Artikel 18 van die Suid-Afrika Wet. A1909Q.*